Grotta – umelá jaskyňa

Malý architektonický fenomén historických záhrad

Katarína Kristiánová

Grotta – umelá jaskyňa, je reprezentantkou estetiky škaredého, čudného či groteskného. Ako architektonický objekt je často málo pochopiteľná, bez znalostí širších kultúrnych súvislostí jej použitia alebo bez poznania jej mnohorakých symbolických významov. Aj tento aspekt „nepochopenia" je azda jednou z príčin chátrania týchto malých objektov záhradnej architektúry v mnohých historických záhradách a parkoch na Slovensku.

Pojem grotta alebo aj grota[1] (z talianskeho slova *grotta* – jaskyňa) sa používa na označenie najčastejšie umelých, človekom vytvorených, zriedka aj prírodných jaskýň, budovaných v parkoch a záhradách. Ako špecifický prvok záhradnej architektúry, ako malá jaskyňa, často v spojitosti s vodným prvkom, prameňom, fontánou či ako výklenok alebo súčasť prízemných priestorov zámkov a palácov sa grotta začína uplatňovať najmä v období renesancie a manierizmu, ale jej obľúbenosť pretrváva aj v nasledujúcich obdobiach a v rôznych formách až do 19. storočia.

Symbolické významy grotty

Inšpiráciou na budovanie umelých jaskýň vytvorených zo skál, zdobených kvapľovou výzdobou, lastúrami a plastikami, bolo umenie, kultúra a mytológia starovekého Grécka a Ríma, v ktorých magické a symbolické významy jaskyne sú odrazom samotného prírodného prostredia Stredomoria, s množstvom fascinujúcich prírodných jaskýň.

Skalná roklina s posvätnými prameňmi je miestom veštenia v Apolónovom chráme v Delfách, Odyseus uniká z Polyfémovej jaskyne – možno nájsť mnoho príkladov,[2] kde jaskyňa je dejiskom významných udalostí, miestom kultu, nositeľkou symbolických významov. Slávne grotty – Azúrová grotta na Capri[3] alebo grotta Tiberiovej vily pri Tyrrhenskom mori neďaleko Neapolského zálivu[4] sú príkladmi využitia prírodných jaskýň v starorímskom období.

Jaskyňa je však nositeľkou mnohých symbolických významov nielen v kultúrach starovekých civilizácií v okolí Stredozemného mora, ale aj v mnohých iných kultúrach už od praveku.

Jaskyňa je bránou k podzemnému svetu, k mimosvetským priestorom, miestom, kde človek nadväzuje kontakt s nadprirodzenými mocnosťami. Ústup do jaskyne vyjadruje aj túžbu po ukrytosti ako takej, návrat do lona matky, ústup do indiferentného sveta, kde neexistuje čas, deň a noc a podobne.[5]

Pôsobenie prostredia jaskyne na vedomie človeka a jeho rôzne symbolické väzby sa v rôznych obdobiach a rôznymi spôsobmi využívajú v umeleckom stvárnení umelých jaskýň. Interpretácie fenoménu jaskyne sú mimoriadne rozmanité.[6]

Typologicky, ikonograficky a významovo-symbolicky špecifickú skupinu predstavujú grotty budované ako záhradno-architektonické objekty.

Vývoj grotty ako prvku záhradnej architektúry

Ako umelo vytváraný objekt záhradnej architektúry sa grotta stáva obľúbenou a módnou v talianskej záhradnej tvorbe polovice 16. storočia a reprezentuje aj úvod manierizmu do oblasti záhradnej architektúry.

Podnetom na tvorbu grott a inšpiráciou pre fantáziu renesančných umelcov sa stal objav dekorácií v Nerónovej vile *Domus Aurea* v Ríme koncom 15. storočia – v podzemí na vŕšku Esquilinus. Boli nazvané grotesknými[7] (*grottesche*), pre architektonickú výzdobu vo forme čudne prepletených motívov zvierat, rastlín a aj pre ich podzemný zdroj.

Grotty sú vytvárané ako výnimočné umelecké diela – Niccolò Pericoli, il Tribolo, umiestnil grottu v centrálnej osi záhrady medicejskej Vily di Castello pri Florencii. Bola oživená vodnými hrami – *giochi d'acqua.* Jej skulpturálnu výzdobu tvoria skulptúry zvierat v životnej veľkosti.[8] Grotty v záhradách Boboli paláca Pitti boli započaté Vasarim a dokončené Ammanatim a Buontalentim v rokoch 1583 – 1593.[9] Vo Veľkej grotte boli umiestnení Michelangelovi Otroci, v súčasnosti nahradení kópiami, ktorí boli pôvodne plánovaní pre náhrobok pápeža Júliusa II.[10] Známa Kupidova grotta vo Vile di Pratolino neočakávanými vodnými trikmi prekvapovala návštevníkov.[11]

Grotta – ako prvok záhradnej architektúry – bohato zdobený mušľami, perleťou a sochárskou výzdobou však nemala len estetický a symbolický význam. Ako tienisté, chladné a vlhké miesto poskytovala osvieženie a úkryt pred teplým talianskym slnkom.

Grotta, Vila di Castello.
Zdroj: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Villa_Castello_Florence_Apr_2008.jpg

Grotta na zámku Veitshöchheim.
Zdroj:http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/17/Grottenhaus_Schlossgarten_Veitshoechheim.jpg

Grotty slúžili aj ako nymfeá alebo kúpele, ako napríklad Casino della Grotta v Palazzo del Té alebo ako kaplnky a malé divadlá,[12] ako napríklad v Palazzo Farnese v Caprarole.

Grotty sa stávajú aj objektmi reprezentujúcimi bohatstvo a vkus majiteľa. Napríklad grotty mestských palácov bankárov a obchodníkov v Janove sa v priebehu 16. a 17. storočia stávajú objektmi identifikujúcimi sociálnu príslušnosť k vládnucej oligarchii prezentujúc bohatstvo a medzinárodné kontakty – drahé koraly a exotické mušle pôsobia ako nástroj strategického marketingu na hostí, potenciálnych obchodných partnerov a klientov.[13]

Grotta sa stáva obľúbenou nielen v Taliansku, ale ako charakteristický fenomén preniká do celej európskej záhradnej tvorby.

Grotty sú navrhované ako voľne stojace objekty v priestore záhrady alebo sú integrované do architektúry, napríklad ako súčasť saly terreny. Sú súčasťou umelo vytvorených návrší, prípadne využívajú prírodný potenciál miesta – svah, skalnú stenu a podobne. Takisto sa stretávame s rôznymi formami ich využitia, a to nielen tradičným spôsobom – ako chladivých frigidárií a v spojitosti s vodným prvkom, ale aj s iným využitím, napríklad ako ľadovní, alebo dokonca aj ako pohrebných miest.[14]

Grotta v európskej záhradnej tvorbe

Príklady uplatnenia rozmanitých foriem umelých jaskýň možno nájsť v tvorbe záhrad v mnohých krajinách.

Napríklad vo Francúzsku Katarína Medicejská po smrti svojho manžela Henricha II. stavia palác Tuileries so záhradami pripomínajúcimi jej rodnú Florenciu. Bernard de Carnesse tu pre ňu vytvára taliansku renesančnú záhradu s fontánami a grottou. Grotty sú súčasťou záhrad navrhnutých André Le Nôtrom vo Versailles – Grotta Thétys postavená v rokoch 1664 – 1670 – s interiérom dekorovaným lastúrami reprezentuje morskú jaskyňu bohyne Thétys, kde odpočíval Apolón po jazde na slnečnom voze.

V Anglicku jednu z prvých záhradných grott buduje Isaac de Caus v roku 1632 pre Wilton house.[15] Grotta sa stáva obľúbeným prvkom aj prírodných krajinárskych anglických parkov. Krištáľová grotta na ostrove v Painshill Park, vytvorená v rokoch 1738 – 1773 Charlesom Hamiltonom, je „čudesný malý objekt", ako napísal Wiliam Gilpin po návšteve parku v roku 1765.[16] Grotta v Stowe, pravdepodobne navrhnutá Kentom v roku 1730, je umiestnená na čele serpentíny „rieky Styx" tečúcej cez „Elyzejské polia".[17] Ku krajinárskemu riešeniu záhrad v Clandon Park patrila aj grotta navrhnutá Lancelotom Brownom v roku 1776.[18] Krajinomaľby Clauda Lorraina, Nicolasa Poussina a Gaspara Dugheta v Stourhead, ktoré vlastnil Henry Hoare, inšpirovali kompozíciu parku okolo umelého jazera, ktorý predstavuje výjavy z Vergíliovej Aeneidy, kde grotta – nymfeum, evokuje scénu stretnutia Aenea s riečnym bohom.[19] Známa je aj grotta básnika Alexandra Popa v Twickenhame[20] aj grotta básnika Johna Scotta vo Ware, v Hertfordshire, ktorá mu slúžila ako atrakcia pre londýnsku spoločnosť, aby ho navštívila.

Podobne ako vo Francúzsku alebo v Anglicku grotta sa stáva neodmysliteľnou súčasťou záhrad šľachtických sídel aj v ostatných krajinách Európy. V záhradách paláca Sanssouci Fridricha II. Veľkého sa nachádza Neptúnova grotta postavená v rokoch 1751 – 1757 podľa projektu Georga Wenzeslausa von Knobelsdorffa. V Bavorsku, grotta pod Venušiným pahorkom v záhradách paláca Linderhof Ludwiga II. Bavorského, evokuje scénu z opery Richarda Wagnera *Tannhäuser*. Ludwig II. sa rád plavil po hladine jazera v zlatej labutej lodi, pričom 24 dynám umožňovalo elektrickú ilumináciu grotty a hladiny jazera meniacimi sa farbami.[21]

Plutova grotta je súčasťou Bergparku vo Wilhelmshöhe v Kasseli, *Ausgrottierung* grotty v parku paláca Wilhelmsthal landgrófa Wilhelma VIII. v severnom Hesensku opisuje Christian Schimke v roku 1767.[22] V skalnej záhrade Sansapareil[23] založenej v rokoch 1744 – 1748 v lokalite prírodných skalných formácií v Zwernitzi sú formácie skál doplnené stavbami pomenované podľa príbehov Telemacha: Grotta Kalypso, Vulkánova Jaskyňa, Mentorova grotta a podobne. Aj záhrady zámku Veitshöchheim vo Würzburgu boli v rokoch 1763 – 1779 biskupom Adamom

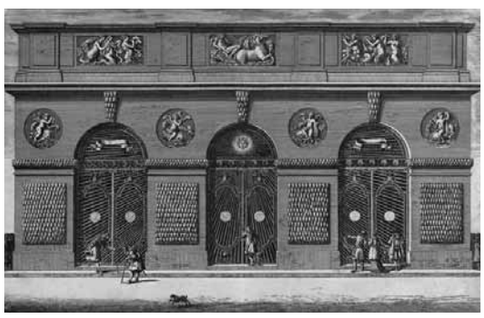

Grotte de Thétys – exteriér, 1672, rytina Jean Le Pautre (1618 – 1682).
Zdroj: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Grotte_de_Thétys-facade II.jpg

Grotta v Alexandrovskom sade v Moskve.
Zdroj:http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grotto_at_Alexander_Garden_Moscow_Russia.jpg

Friedrichom von Seinsheim doplnené o rôzne rokokové atrakcie aj grottu, tzv. *Schneckenhaus*.[24]

Mnoho príkladov umelých jaskýň možno nájsť aj na území Poľska, kde známou prírodnou jaskyňou je jaskyňa Lokietek, ku ktorej sa viaže legenda, podľa ktorej sa v nej zachránil budúci poľský kráľ Wladyslaw Lokietek pred prenasledovaním českým kráľom Václavom II. Koncom 18. storočia bola vyhľadávanou turistickou atrakciou. Grotta je súčasťou záhradnej architektúry viacerých šľachtických sídel, napríklad v Nieborowe Helena Radziwillowa začala v roku 1778 budovať park Arkádia, prírodný krajinársky anglický park, ktorého súčasťou bola aj grotta Sibylly.

V cárskom Rusku, v Peterhofe Petra Veľkého tvorí grotta začiatok Veľkej kaskády na severnej fasáde Veľkého paláca, s ktorým je prepojená zadnou chodbou. Grottu v Kuskove pri Moskve, vybudovanú v rokoch 1755 – 1761, navrhol Fiodor Semionovič Argunov ako chladné miesto pri vodnej hladine na odpočinok hostí počas horúcich letných dní. Barokový pavilón bol dekorovaný sochami v nikách, interiér pripomínal jaskyňu pod hladinou vody, v zelených tónoch, s dekoráciami z mušlí, farebného skla a travertínu. Kamenná váza na vrchole kupoly vytvára ilúziu fontány a tečúcej vody stekajúcej po streche. Grotta Ruiny v Alexandrovskom sade v Moskve pripomína rok 1812, jej obloženie z úlomkov tehál a kameňov pripomína budovy zničené Napoleonovou armádou. V Cárskom sele, v súčasnosti Puškine, sa v anglickej časti Katarínskeho parku na brehu Veľkého jazera nachádza barokový pavilón – grotta, ktorú navrhol Bartolomeo Francesco Rastrelli. Stavbu započatú v rokoch 1755 – 1756, počas panovania cárovnej Alžbety, dokončili počas panovania Kataríny II. Slúžila na oddych počas výletov na člnoch. Je zdobená motívmi Neptúna, tritónov a delfínov. Rastrelliho zámer vnútornej výzdoby mušľami a tufom nebol realizovaný. V roku 1771 nový projekt pre interiér vypracoval Antonio Rinaldi.

Jaskyne a grotty sa stali obľúbeným prvkom záhradnej architektúry aj v stredoeurópskom priestore – na území dnešného Rakúska, Maďarska, Čiech a Slovenska. Grotty s rozmanitými vodnými hrami a trikmi sa podľa vzoru talianskych renesančných záhrad stávajú obľúbeným prvkom záhrad šľachtických sídiel v období vlády Habsburgovcov, v období Habsburskej monarchie a neskôr Rakúsko-Uhorska.

Grotty s rozmanitými vodnými hrami boli podľa vzoru talianskych renesančných záhrad od roku 1613 budované ako súčasť záhrad paláca Hellbrunn, letného sídla princa arcibiskupa Markusa Sittikusa von Hohenems pri Salzburgu – Orfeova grotta, Neptúnova grotta, Zrkadlová, Mušľová, Venušina a ďalšie.

Prameň – studňa, ktorá dala názov palácu Schönbrunn, podľa legendy objavená Matejom II. Habsburským, bola upravená ako záhradný pavilón, s nymfou Egeriou od sochára Wilhelma Beyera. Motív grotty je použitý aj v kompozícii Obeliskbrunnen, obeliskovej fontány na úpätí kopca Schönbrunn, ktorá uzatvára priehľad na konci východnej diagonálnej osi. Navrhol ju Johann Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg, obelisk bol vztýčený v roku 1777, sochárske práce pochádzajú od Benedikta Henrici podľa návrhov Wilhelma Beyera.[25] Grotta sa nachádza aj v zámockom parku Laxenburg, letnej rezidencii Habsburgovcov. Je súčasťou atrakcií anglického prírodného krajinárskeho parku, založeného koncom 18. storočia.[26]

Zámok Ambras pri Innsbrucku, prebudovaný z pevnosti na renesančný palác s renesančnými záhradami, bol neskôr doplnený o veľký anglický krajinársky park v pitoresknom štýle, kde Bakchusova grotta slúžila ako vínna pivnica pre hry pitia vína.

Grotta je súčasťou zámockých záhrad a parkov i samotných zámockých budov aj v Čechách, napríklad v areáli Valdštejnského paláca v Prahe sa nachádzajú dve grotty. Jedna je situovaná pri sale terrene a druhá, tzv. Veľká či Dolná tvorila jednu z dominánt záhrady pri voliére. Zámocká grotta v Tepliciach bola vybudovaná okolo roku 1630 Vilémom Kinským v krídle teplického zámku, pôvodne prepojeného s hornou časťou rozľahlej zámockej záhrady. Je zdobená štukovými kvapľami. Podľa inventára z roku 1634 v nej bola vaňa, do ktorej bola vedená voda z miestnych liečivých prameňov.[27]

Grotta ako umelá kvapľová jaskyňa bola vybudovaná v poslednej tretine 17. storočí aj v podzemí zámku Lednice. Aj na ostrove v lednickom parku sa nachádza umelá jaskyňa, zostavená z veľkých kameňov. Spodná jaskyňa je takmer 50 m dlhá. Bola vybavená farebnými okienkami, ktorými vnikalo svetlo dovnútra a na stenách z neopracovaného kameňa tvorilo nezvyčajné optické kresby.

V prírodnom krajinárskom parku v Letohrade, ktorý založil gróf Peter Marcolini-Feretti v rokoch 1820 – 1830, sa nachádza empírová glorieta a umelá jaskyňa – grotta s vyhliadkou. Dĺžka chodby, ktorá je vyrazená do skaly je približne 25 m. Strop je zaklenutý tehlami. Na konci sú tri okná umožňujúce výhľad do krajiny. Pôvodne v nich boli zasadené rôznofarebné sklá, ktoré umocňovali krásu okolitej prírody.[28]

Zámok v Ploskoviciach je postavený na okraji terénneho zlomu premeneného na terasu. Zlom vyrovnávajú umelé vodné jaskyne – grotty. Vo vzťahu k južnému priečeliu sú grotty prízemnými priestormi zámku, vo vzťahu k severnému priečeliu sú podzemnými priestormi. Grotty po svojom barokovom vzniku prešli ešte niekoľkými klasicistickými úpravami a lokálnymi zásahmi pri romantickej druhorokokovej prestavbe.[29]

Carskoje selo, barokový pavilón – grotta na brehu Veľkého jazera. Foto: Katarína Kristiánová, 2010

Aj v Arcibiskupskom zámku v Kroměříži sú grotty súčasťou saly terreny, ktorá sa nachádza pod východným krídlom zámku, a tvorí jedinečné prepojenie rezidencie s Podzámockou zahradou.

V Mikulove pod juhozápadným bastiónom bolo situované veľké lomené schodisko spájajúce záhradu so salou terrenou v suteréne a hlavným reprezentačným priestorom na prvom podlaží zámku. Fontána s vodotryskmi a glorietou s volútovým štítom v blízkosti schodiska, ktorá zanikla v súvislosti s budovaním príjazdovej cesty, bola označovaná v prvej moravskej topografii z roku 1792 ako *„všeliké dílo – grotta"*.[30]

Aj zámocká záhrada v Křižanove bola v 19. storočí rozšírená o krajinársky park s bohatým rastlinným sortimentom, s dvojicou rybníkov aj s grottou.

Rokokový letohrádok Bellaria v zámockej záhrade v Českom Krumlove je jednou z najhodnotnejších stavieb svojho druhu v Čechách. Pôvodná stavba záhradného pavilónu z roku 1692 prešla rôznymi úpravami a jej dodnes zachovanú rokokovú tvár jej vtisol v druhej polovici 18. storočia architekt Andrea Altomonte. V podzemí sa nachádza baroková kuchyňa, miestnosť s mašinériou tzv. „kúzelného stolíka" a umelá jaskyňa – grotta. Jej steny pokryl Matthias André štukovou výzdobou so vsadenými lastúrami, úlomkami skiel a zrkadielok.[31]

Grotta s umelou zrúcaninou z roku 1833 sa nachádza aj v krajinárskom parku typu *ferme ornée* vo Veltrusoch. Baroková umelá jaskyňa z roku 1700 s mozaikou z lávovej trosky sa nachádza v Zásmukách.[32]

S rôznymi formami architektúry umelých jaskýň sa stretávame v historických parkoch a záhradách šľachtických sídiel aj na dnešnom území Maďarska a Slovenska. Renesančné objavenie grott pokračuje ich hojným použitím v nasledujúcich obdobiach a umelé jaskyne aj pustovne, umelé ruiny a podobne sú v záhradách a parkoch šľachtických sídel budované ako drobné romantické stavby až do konca 19. storočia ba i neskôr.[33]

Hajdu Nagy Gergely v práci *Rustikálne stavby v maďarskej záhradnej tvorbe: ruiny, grotty a pustovne (Rusztikus Építmények A Magyar Kertművészetben Romok, Grották, Remetességek)* uvádza 28 objektov grott, 2 objekty umelých jaskýň – umelých ruín, 2 objekty grott ako vyhliadok, 1 objekt grotty ako umelého kopca a 1 objekt grotty v kombinácii s umelým kopcom, ruinou a pustovňou.[34]

Z mnohých príkladov budovania umelých jaskýň možno uviesť napríklad tzv. grottovú záhradu v Keszthelyi. György Festetics tu na svojom panstve založil v roku 1797 poľnohospodársku školu Georgikon a v tomto období bola založená aj grottová záhrada, *Grottás kert*, v ktorej podľa vkusu doby boli umelecky stvárnené jaskyne, frigidáriá a lavice – odpočinkové miesta pre poslucháčov Georgikonu.

Grotta sa stala nevynechateľným prvkom tvorby záhrad. V roku 1794 barón Lőrinc Orczy a jeho syn László Orczy začali monumentálne záhradné práce

Grotta v parku Eszterházyovského kaštieľa v Csákvári.
Foto: Osváth Károly,
http://www.panoramio.com/photo/70267458

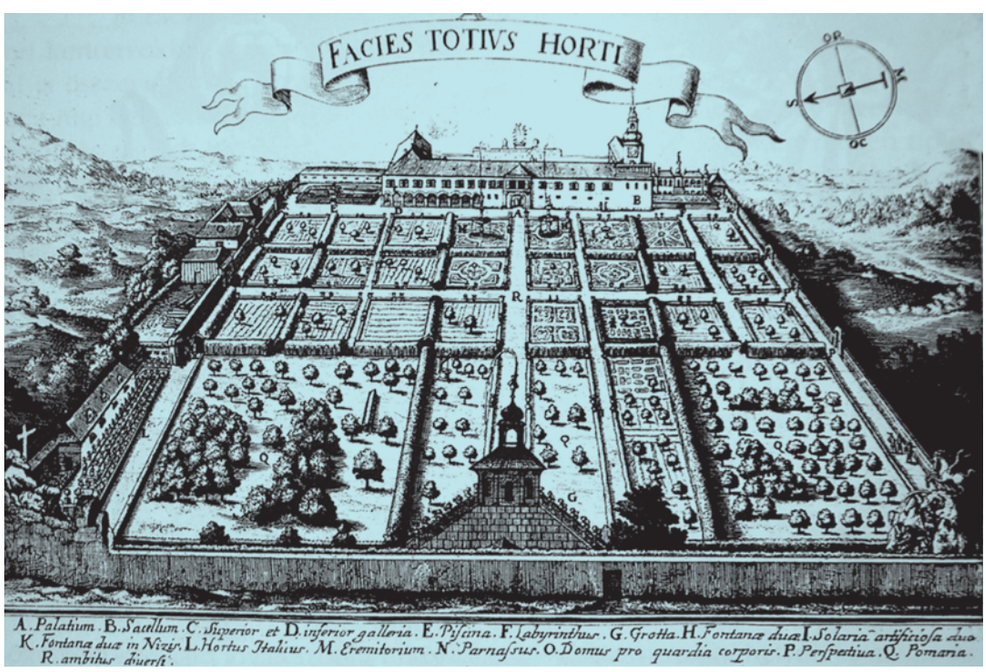

Lippayho záhrada v Bratislave – grotta (dolu v strede múru tvoriaceho oplotenie), pustovňa (vľavo dolu v rohu) či Parnas (vpravo dolu v rohu), medirytina Mauritius Lang, 1663.
Zdroj: http://www.omgk.hu/AH2012/2/amagyarnyelvu_2.html

na svojom panstve. Bernhard Petri tu navrhol anglický park s umelým jazerom, záhradnou kaplnkou aj s grottou.

S nástupom módy anglických parkov sa mení architektonický výraz umelých jaskýň. Renesančný a barokový vzhľad ustupuje uprednostňovaniu „prirodzeného" či „prírodného" vzhľadu a umelé skalné jaskyne sú vytvárané napríklad navŕšením veľkých neopracovaných kameňov.

Gróf László Forgách a jeho syn, gróf József Forgách, v roku 1815 vybudovali prírodný krajinársky park v Szécsényi, ktorého súčasťou je aj grotta z veľkých bazaltových kameňov.

Grotta z veľkých balvanov so schodiskom vedúcim na jej vrchol je súčasťou aj „najmaďarskejšej"[35] anglickej záhrady Eszterházyovského kaštieľa v Csákvári budovanej v rokoch 1780 – 1799.

Historizmus konca 19. storočia praje obľúbenosti drobných romantických záhradných stavieb, ako boli umelé ruiny, rôzne altánky a podobne, medzi nimi aj grotty. Pre záujemcov o stavbu takýchto objektov v tomto období boli k dispozícii aj „katalógové projekty" týchto drobných romantických záhradných stavieb.

Grotta v historických parkoch a záhradách na území Slovenska

Aj na území Slovenska v historických záhradách a parkoch šľachtických sídel nachádzame mnohoraké podoby umelých jaskýň. Mnohé grotty však zanikli spolu so zánikom alebo prebudovaním záhrad. Obdobie socializmu výrazne poznačilo stav záhrad a parkov šľachtických sídel a ich malých architektonických objektov.[36] Mnohé časti krajinných areálov

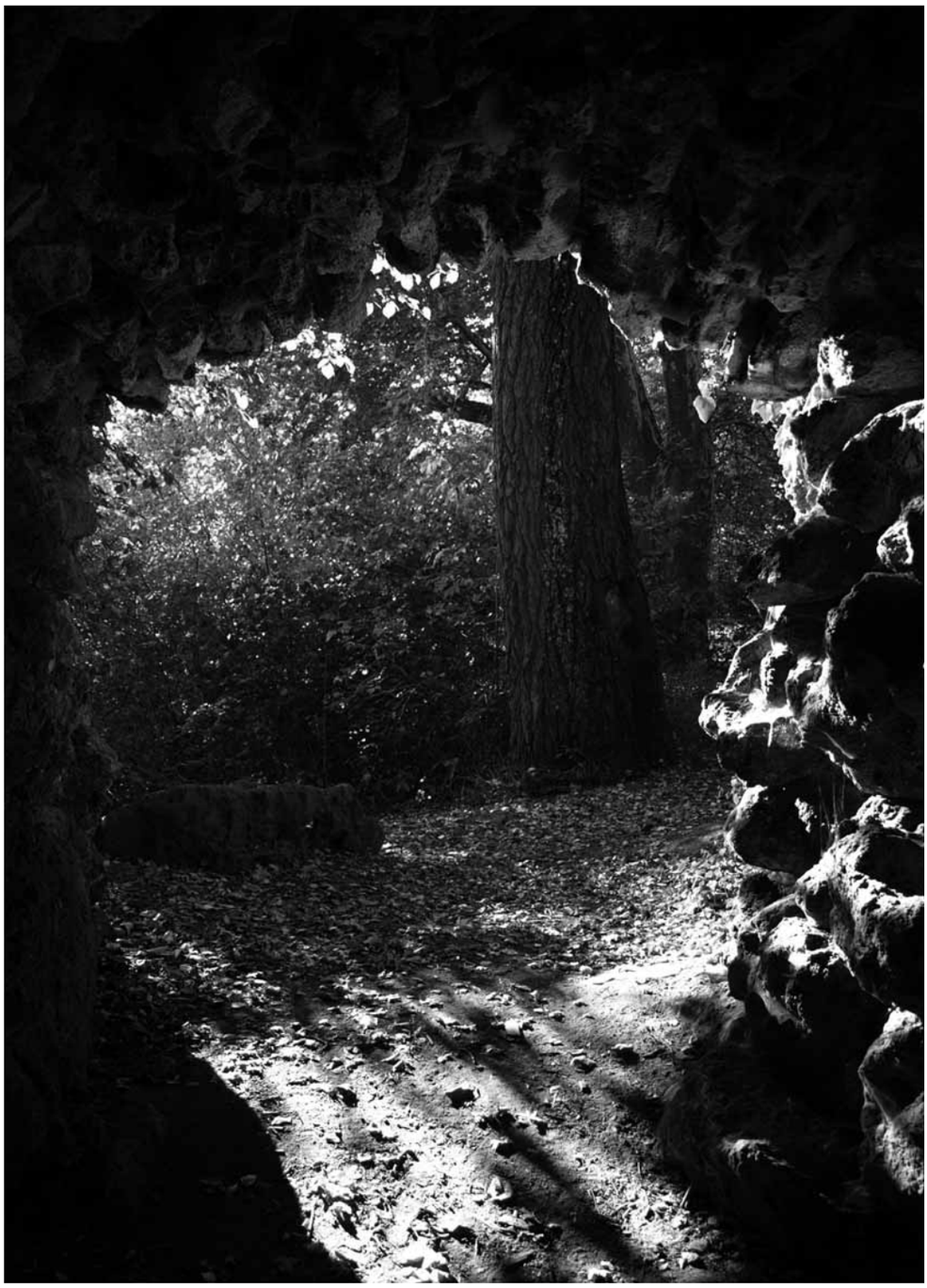

Výhľad z grotty navrhnutej Henrichom Nebbienom v Dolnej Krupej. Foto: Katarína Kristiánová, 2012

Pozostatky grotty navrhnutej Bernhardom Petrim vo Voderadoch. Foto: Katarína Kristiánová, 2012

vidieckych šľachtických sídel boli rozparcelované pre výstavbu rodinných domov, škôl alebo športových plôch.[37] Zmena účelu využitia kaštieľov a ich areálov znamenala, že aj malé objekty záhradnej architektúry – ako napríklad grotty sa stali zbytočnými a nevyužiteľnými, ako objekty reprezentujúce nepotrebnosť a „zlý vkus" buržoázie a aristokracie.

Napriek týmto nepriaznivým vplyvom sa mnohé objekty umelých jaskýň zachovali. Predstavujú neoddeliteľnú súčasť historických záhrad a parkov, výnimočné artefakty záhradnej architektúry sprostredkujúce duchovné, myšlienkové a symbolické odkazy predchádzajúcich generácií.

Jednu z prvých grott reprezentovala grotta v arcibiskupskej záhrade v Bratislave. Juraj Lippay, ostrihomský arcibiskup v rokoch 1642 – 1666,[38] prebudoval v neskororenesančnom manieristickom duchu renesančnú záhradu, ktorú vybudoval jeden z jeho predchodcov, František Forgách,[39] v rokoch 1614 – 1615.[40] Vzdelanie, ktoré Juraj Lippay nadobudol v Taliansku, mu poskytovalo možnosť uplatniť svoje poznatky pri tvorbe bratislavskej záhrady. Zachovali sa mnohé opisy tejto záhrady v jej rôznych vývinových obdobiach. Arcibiskupská záhrada v Bratislave sa stala slávnou aj vďaka bratovi arcibiskupa, Jánovi Lippayovi, ktorý napísal knihu *Posoni kert*, vydanú v troch zväzkoch v rokoch 1664 – 1667.[41] Záhrada je známa aj z vyobrazení, ktoré vytvoril výtvarne nadaný synovec arcibiskupa Juraj Lippay mladší.[42] Boli vydané ako grafické listy, medirytiny, ktoré vytvoril Mauritius Lang v roku 1663.[43] Na rytine *Facies totius hortii*, ktorá zachytáva celú záhradu oplotenú múrom v smere k palácu, vidieť grottu, označenú aj v legende rytiny písmenom G. Súčasťou záhrady boli

Grotta Hermesova studňa v Betliari.
Foto: Katarína Kristiánová, 2012

Grotta umiestnená v strmom svahu, Svätý Anton.
Foto: Katarína Kristiánová, 2012

Grotta – ľadovňa vo Vlachove. Foto: Katarína Kristiánová, 2012

okrem grotty, napríklad aj pustovňa – *Eremitorium* a Parnas – *Parnassus*, ktoré boli podobne ako grotta stvárnené v štýle umelých jaskýň. Z mnohých kvetnatých opisov, ktoré sa nám zachovali, sa dozvedáme o rozmanitých atrakciách a o vodných trikoch, ktorými boli vybavené.

Záhrada očarila nemeckých vyslancov, ktorí navštívili Bratislavu v roku 1658, po korunovácii Leopolda I. za cisára Svätej rímskej ríše nemeckého národa. Sasko-weimarský vyslanec Müller,[44] ako jeho opis uvádza Rapaics, veľmi podrobne opisuje atrakcie záhrady, Parnas, pustovňu aj grottu: *„V hornom rohu záhrady naľavo je Parnas, napravo v druhom rohu je pustovňa, v strede je umelá jaskyňa s umeleckými vodnými hrami. Na vrchole Parnasu je okrídlený kôň Pegas, pod ním okolo na kopci múzy a lesní bohovia, s rôznymi hudobnými nástrojmi, bubnom, fanfárami, husľami, trúbkou. Všetko toto udržuje v pohybe vodné umelecké dielo a také zvuky vydávajú, akoby človek počul ozajstných hudobníkov. O to skôr vytvárajú tento dojem, lebo lesní bohovia pri muzicírovaní hýbu niektorými časťami.“*[45]

Pustovňa, stvárnená ako jaskyňa s kvapľami, so sochami eremitov v nadživotnej veľkosti,[46] zapôsobila na sasko-weimarského vyslanca Müllera ako *„chmúrna“* a *„strašidelná“*.[47] Grotta, umelá jaskyňa so sochami lesných bôžikov, bola podľa jeho opisu vybavená pokrivenými zrkadlami, kde sa návštevníci videli v zdeformovanej podobe, z potrubí v stene vystrekovali neočakávane prúdy vody, vchod strážili dve bábky ľudských rozmerov oblečené do uniformy mušketierov.[48]

Aj neskorší opis záhrady v diele Mateja Bela uvádza opisy grotty a aj ďalších v tom čase už zaniknutých atrakcií záhrady.[49] Tak ako záhrada aj grotta, pustovňa a Parnas podľahli v priebehu času úpravám a zmenám, ktoré im neumožnili pretrvať do dnešných dní.

Grotta, umelá jaskyňa s vodometmi, mušľami, plastikami, zrkadlami a „ostatnými obligátnymi atrapami“, ako uvádza Steinhübel, bola súčasťou aj Erdődyho záhrady v Bratislave, ktorá vznikla začiatkom 18. storočia alebo už v 17. storočí.[50] Grotta bola súčasťou budovy záhradného altánku, bohato zdobená mušľami, ulitami, koralmi a minerálmi, s fontánami a vodopádom v strede. Boli tu zrkadlá s rámami z mušieľ a ulít, porcelánové súsošia a svietniky – podrobný opis výzdoby je známy z opisu Rotensteina,[51] ktorého opis uvádza aj Rapaics.[52] Erdődyho záhradu a grottu spomína vo svojom diele aj Ján Matej Korabinský.[53]

V rokoch 1655 – 1657 vzniká pod rukami talianskych majstrov sala terrena na hrade Červený Kameň, ktorá je vyzdobená v štýle umelých jaskýň. V roku 1657 sa hradný pán Mikuláš IV. Pálffy obracia na Mikuláša Zrínskeho s prosbou o morské mušle a iný materiál na vyzdobenie grotty.[54] Tento objekt slúžil ako barokové frigidárium, chladiaca miestnosť, kde sa panstvo osviežovalo po prechádzke v letnej páľave. Sala terrena na hrade Červený Kameň bola zrekonštruovaná v rokoch 1999 – 2001.

Zvyšky grotty v prírodnom krajinárskom štýle, z masívnych balvanov, s troma otvormi vyúsťujúcimi k rybníku – jazierku sa zachovali v anglickom parku pri kaštieli vo Voderadoch. Ponad ňu kedysi tiekla voda a padala ponad jeden z otvorov do jazierka. Park vo Voderadoch je jeden z prvých prírodných sentimentálnych parkov na území dnešného Slovenska. Park za kaštieľom bol pôvodne vybudovaný vo francúzskom štýle. V roku 1794 poveril gróf František Zichy jeho prebudovaním do anglického parkového slohu záhradného architekta a agronóma Bernharda Petriho.[55] Vtedy ešte len 27-ročný rodák z nemeckého Zweibrückenu vytvoril za kaštieľom Zichyovcov ozajstné majstrovské dielo, ktoré bolo vychýrené v celej vtedajšej Európe. Gróf František Zichy dal na počesť prestavby postaviť v parku dvanásťmetrový obelisk s tabuľou, ktorá zaznamenala túto udalosť. O úspešnom prebudovaní parku napísal Bernhard Petri aj článok, ktorý bol v roku 1797 uverejnený v lipskom zborníku *Taschenbuch für Garten Freunde*.[56]

Unikátnou grottou je aj grotta v anglickom parku kaštieľa v Dolnej Krupej. Dolnokrupský park pre Jozefa Brunswicka v rokoch 1813 – 1819 pretvoril Henrich Nebbien.[57] Súčasťou jeho návrhu bola aj grotta, ktorú budovali už od roku 1813, z kameňov, ktoré, ako uvádza Steinhübel, vyhliadol Nebbien niekde pri Trstíne.[58] Nad jaskyňou bola vyrovnaná plocha s lavičkami. Grottu v rokoch 1821 – 1822 v rámci

celkovej obnovy areálu a kaštieľa renovoval Anton Pius Rigel.[59]

S menom Henricha Nebbiena sa údajne spájajú aj obnovné práce parku kaštieľa Andrássyovcov v Betliari na prelome 18. a 19. storočia.[60] Počas klasicistickej prestavby koncom 18. storočia bola prízemná chodba v južnej časti kaštieľa, bývalé gotické nádvorie, upravená na spôsob kvapľovej jaskyne a slúžila ako sala terrena, ako východ do záhrady a na posedenie v letných horúčavách.[61] V parku sa nachádza aj ďalšia stavba typu umelej jaskyne, tzv. Hermesova studňa, ktorá bola postavená pôvodne ako miesto na oddych a osvieženie po dlhých prechádzkach parkom, v interiéri s fontánkou, ktorú zdobilo súsošie Hermesa s dvojicou putti na delfínoch.[62] Jedinečne a impozantne reprezentuje motív umelej jaskyne veľký umelý vodopád s grottou, ktorý navrhol architekt Jozef Bergman v roku 1823. Začiatkom 20. storočia, v rokoch 1908 – 1914, v tejto jaskyni chovali Andrássyovci ľadové medvede, čo bola veľká rarita a chodili sa tam na ne pozerať mnohí významní zástupcovia vtedajšej šľachty.

Prírodný potenciál miesta – strmý svah využíva grotta v prírodnej krajinárskej časti parku kaštieľa vo Svätom Antone, ktorý patril rodine Koháryovcov, neskôr Coburgovcov. Umelá jaskyňa je vytvorená navŕšením skál, opierajúc sa zadnou stenou o strmý svah. Na plošine, ktorá tvorí jej predpolie, dal vysadiť Filip Coburg pri príležitosti narodenia svojho syna Leopolda v roku 1878 sekvojovec mamutí,[63] ktorý bol v roku 1995 vypílený, napriek mnohým pokusom o jeho záchranu.

Kamenná grotta v tvare umelého návršia sa nachádza aj v anglickom parku kaštieľa v Klátovej Novej Vsi. O výraznú prestavbu kaštieľa do dnešnej podoby sa okolo roku 1892 pričinil barón Leopold Haupt-Stummer. S prestavbou kaštieľa súvisela aj úprava a rozšírenie staršieho parku, ktorého ráz dopĺňali altánky, umelá jaskyňa, mostíky a lavičky.

Zaujímavým príkladom špecifického typologického druhu umelých jaskýň s veľmi praktickým využitím boli tzv. ľadovne, ktoré slúžili na uskladnenie potravín, najmä mäsa v chlade, pomocou ľadu aj v letných mesiacoch. Ľadovne sú menšie kamenné stavby stavané často do svahu na spôsob pivníc, uzavreté železnými dverami, vo vnútorných stenách sú silné kované háky, na ktoré sa vešalo mäso ulovených zvierat.

Takouto grottou – ľadovňou, ktorá tiež využíva chladnú stenu strmého svahu a prírodný jaskynný priestor, je ľadovňa vo Vlachove, ktorá bola súčasťou prírodnej krajinárskej kompozície areálu bývalého kaštieľa a pôvodne rozľahlého parku Andrássyovcov. Ľadovňa je dvojpodlažná kamenná vežovitá stavba zastrešená kamenným ihlanom, s dvoma vstupmi nad sebou. Priečelím je obrátená na sever. Na druhom podlaží je jedna miestnosť so štvorcovým pôdorysom, za ňou je už jaskynný priestor. Do jaskyne sa v zimných mesiacoch ukladal ľad nasekaný v blízkych rybníkoch. Ten sa aj počas leta, v chlade uzavretého tmavého jaskynného priestoru, udržal a ochladzoval ostatné priestory, ktoré slúžili na krátkodobé uskladnenie mäsa, najmä diviny po panských poľovačkách.[64] Stavba je postavená v duchu módneho trendu v parkovej architektúre prvej polovice 19. storočia, keď sa Európa dozvedala o prvých výskumoch francúzskych archeológov v Egypte. Zámerom staviteľa vlachovskej ľadovne bolo, aby vyzerala ako egyptská hrobka – mastaba. Po stranách vedú kamenné jednoramenné schodiská, ktoré kedysi zdobili štyri sfingy, krásne ženy, ktoré so strapcami hrozna a iným ovocím v rukách pozývali na hostinu po vydarenom love.[65]

Grottou – ľadovňou je napríklad aj umelá jaskyňa na úbočí svahu prírodného krajinárskeho areálu kaštieľa v Janovej Vsi. Kaštieľ kúpil barón Leopold Haupt-Stummer pre svoju najstaršiu dcéru Gertrúdu, vydatú za lekára Edmunda Nesneru, v roku 1906 a bol prebudovaný v secesnom štýle. Následne po prestavbe vykonali majitelia aj úpravu a zväčšenie parku. Rozšírili ho až k lúkam pod lesom, čím park dosiahol celkovú rozlohu okolo 10 hektárov. Hneď za kaštieľom na okraji lúk bol založený väčší rybník a pokračujúc južným smerom boli postupne vybudované ďalšie tri menšie napájané z Hradského potoka. Vznikol tak neobyčajne pôsobivý prírodný krajinársky anglický park vytvárajúci malebné zákutia s priehľadmi do okolitej krajiny aj na samotný kaštieľ zrkadliaci sa v hladine rybníkov.[66] Súčasťou tohto prírodného krajinárskeho areálu je aj grotta – ľadovňa umiestnená na okraji lúky na úpätí zalesneného svahu.

Inú formu predstavuje kombinácia grotty a záhradného pavilónu – vyhliadky v Dubnici nad Váhom. Vznik a vývoj parku v Dubnici nad Váhom je spätý s rodom Illésházyovcov. Kaštieľ a park dal pretvoriť v duchu doby gróf Jozef v rokoch 1723 – 1729, prvé zmienky o grotte sa zachovali zo začiatku 19. storočia. Táto romantická stavba v sebe kumulovala niekoľko vtedy podobných parkových riešení záhradných pavilónov, preto je pre ňu zaužívaných hneď niekoľko pomenovaní, napríklad ľudový názov Babylon. Rozložením a murivom mala napodobňovať tajuplnú historickú ruinu, z vyvýšených terás z lomového a tufového kameňa viedli tmavé kľukaté záhadné chodby ako v bludisku, ktoré pripomínalo prírodnú jaskyňu – grottu. Nad dominantným kamenným bludiskom bola vybudovaná drevená vyhliadková veža pravidelného osemuholníkového pôdorysu, z najvyššie položenej miestnosti sa návštevníci mohli pokochať nádherným výhľadom na dva panské rybníky s pozadím údolia Váhu a malebného Považia. Vo väčšej miestnosti o poschodie nižšie, s novogotickými oknami

Ľadovňa v Janovej Vsi. Foto: Katarína Kristiánová, 2012

Grotta v Dubnici nad Váhom. Foto: Katarína Kristiánová, 2012

Amphora grotto, grotta – fontána, v Gettyho centre v Los Angeles. Foto: Katarína Kristiánová, 2013

a novogotickými vstupnými dverami, steny zdobili tapety so strieborným ornamentom a bola komfortne zariadená štýlovým nábytkom so šachovým stolíkom a kreslami, čo dokumentujú zachované fotografie z rokov 1937 – 1943.[67] Grotta bola v rokoch 2005 – 2010 zrekonštruovaná a nad kamennou časťou bola znova vybudovaná drevená veža s vyhliadkou. Výstavba základnej časti a drevenej veže sa realizovala podľa zachovaných dobových nákresov a fotografií. Obnovená grotta s vyhliadkovou vežou sa stala ojedinelou turistickou zaujímavosťou trenčianskeho regiónu.

V areáloch historických parkov a záhrad Slovenska možno nájsť aj mnoho ďalších príkladov umelých jaskýň. Grotta je napríklad súčasťou parku v Hlohovci, Krušovciach, Horných Semerovciach aj mnohých ďalších. Žiaľ, z viacerých sa zachovali len zvyšky a mnohé z nich sú vo veľmi zlom stavebno-technickom stave.

Grotta – malý architektonický fenomén

Grotta je „malým architektonickým fenoménom", charakteristickým pre záhradnú tvorbu rôznych slohových období, je typickou súčasťou historických záhrad a parkov, no ako súčasť historických parkov a záhrad na území Slovenska dostatočne známou nie je. Tvorí súčasť mnohých parkov a areálov kaštieľov – národných kultúrnych pamiatok, ale často nie je evidovaná ako samostatný pamiatkový objekt. Práve znalosti kultúrnych a historických súvislostí „grottového umenia", ako aj príklady úspešných umeleckoremeselných rekonštrukcií týchto „zvláštnych" objektov, by sa mohli stať inšpiráciou pre znovuobjavenie ich hodnôt, ktoré zabráni ich ďalšej degradácii a zániku.

Pôsobenie prostredia jaskyne je fenoménom, ktorý inšpiruje k jeho rôznym interpretáciám v umeleckej tvorbe. Motív grotty ako hry – architektonickej aj významovej, nie je len motívom minulosti, je používaný aj v architektúre 20. storočia i v súčasnej architektúre a umení[68]. Ako známy príklad možno uviesť reinterpretáciu grotty výrazovými prostriedkami povojnovej moderny v riešení podzemného parkoviska Vily Il Roseto, ktorým Pietro Porcinai preložil základné charakteristiky talianskej tradície do jazyka súčasnej estetiky.[69]

Článok bol napísaný v rámci vedeckovýskumného pobytu v The Getty Conservation Institute, s podporou The Getty Foundation.

[1] Podľa slovníka cudzích slov http://www.cudzieslova.sk/hladanie/grotta [cit. 2012-10-20].

[2] Mnoho príkladov z prostredia antického Grécka uvádza napríklad ELDERKIN, *George* Wicker: The Natural and the Artificial Grotto, Hesperia 10, 1941, 2, s. 125 – 137, Sporn, Katja: Natural Spaces and Religious Landscapes: Grottoes in the Greek World, Revue de l´ histoire des religions, 227.4, s. 553 – 571, USTINOVA, Yulia: Cave Experiences and Ancient Greek Oracles, Time & mind – the journal of archaeology consciousness and culture, 2.3, s. 265 – 286, RICE, E. E: Grottoes on the Acropolis of Hellenistic Rhodes, The Annual of the British School at Athens 90, 1995, s. 383 – 404 alebo Van Aken, A.R.A.: Some Aspects of Nymphaea in Pompeii, Herculaneum and Ostia, Mnemosyne 4, 1951, 3 – 4 s. 272 – 284.

[3] Boli v nej objavené starorímska sochárske diela a kúpaval sa v nej Tiberius (42 pnl. – 37 nl.). Po roku 1826, keď ju znovuobjavil August Kopisch a jeho priateľ Ernst Fries a po vydaní Kopischovej knihy Entdeckung der blauen Grotte auf der Insel Capri v roku 1838 sa stala obľúbenou turistickou destináciou.

[4] Grotta Tiberiovej vily v Sperlonge bola zdobená skulpturálnymi výjavmi z Odyssey, napríklad napadnutím Odysseových lodí Skyllou, oslepením Polyféma a podobne, ktoré sú pripisované sochárom, ktorí sú považovaní aj za autorov súsošia Laokoón a jeho synovia.

[5] Pozri BIEDERMAN, Hans: Lexikón symbolov. Bratislava, Obzor 1992, s. 111 – 113.

[6] Mimoriadne bohatá je napríklad kresťanská ikonografia grotty. Ako príklad umelých jaskýň ako architektonických objektov, ktoré z krajinno-architektonického hľadiska znamenajú výrazný krajinno-architektonický fenomén, možno uviesť napríklad špecifickú skupinu lurdských jaskýň, ktoré dotvárajú kompozície krajinno-architektonických areálov kostolov, alebo krajinno-architektonických komplexov kalvárií.

[7] HARPHAM, Geoffrey.: The Grotesque: First Principles. The Journal of Aesthetics and Art Criticism 34, 1976, 4, s. 461 – 468.

[8] MASSETI, Marco: Sculptures of mammals in the Grotta degli Animali of the Villa Medici di Castello, Florence, Italy: a stone menagerie, Archives of natural histo 35, s. 100 – 104. V roku 1581 grottu navštívil Montaigne, bol očarený vodnými hrami, ktoré opísal vo svojom cestopisnom žurnále.

[9] ZUCCONI, Guido: Florence: An Architectural Guide. 1995, 2001 Reprint ed. San Giovanni Lupatoto, Arsenale Editrice. 148 s.

[10] V ďalších priestoroch grotty bola umiestnená Kúpajúca sa Venuša od Giambolognu a skupina z 18. storočia Paris a Helena od Vincenza de Rossi.

[11] SMITH, Webster: Pratolino. The Journal of the Society of Architectural Historians, , 12, 1961, s. 155 – 168.

[12] MACE, N.: Theater games in the grotto, Revue d´ histoire litteraire de la France 110, 2010, 4, s. 829 – 845.

[13] HANKE, Stephanie:The splendour of bankers and merchants: Genoese garden grottoes of the sixteenth century, Urban History 37, 2010, 3, s. 399 – 418.

[14] Náhrobok šesťnásťročnej Terézie Motešickej sa nachádza v grotte pod terasou zámku v Cerovej-Lieskovom. Pozri STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990, s. 33.

[15] Kde navrhuje aj jeden z prvých francúzskych parterov. DUGGAN, Dianne: Isaac de Caus: surveyor, grotto and garden designer, Studies in the history of gardens & designed landscapes 29, 2009, 3, s. 152 –168.

[16] HODGES, Alison: Painshill, Cobham, Surrey: The Grotto, Garden History 3, 1975, 2, s. 23 – 28.

[17] SHURMER, James: Stowe Landscape Gardens, NationalTrust 1997, s. 31 – 32.

[18] NAIRN, Ian – PEVSNER, Nikolaus – CHERRY, Bridget: Surrey, Pevsner Architectural Guides: Buildings of England, Yale University Press, 1971. 608 s.

[19] Pozri WOODBRIDGE, Kenneth: Landscape and Antiquity Aspects of English Culture at Stourhead: 1718 – 1838, Oxford, Clarendon Press 1970. 320 s., Turner, James: The Structure of Henry Hoare's Stourhead, The Art Bulletin , 61, 1979, 1, s. 68 – 77, Kelsall, Malcolm: The Iconography of Stourhead, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 46, 1983, s. 133 – 143, Woodbridge, Kenneth: Henry Hoare's Paradise, The Art Bulletin 47, 1965, 1, s. 83 – 116.

[20] Alexander Pope (1688 – 1744) prišiel do Twickenhamu v roku 1719. Pozemok, na ktorom si postavil vilu, od pozemku záhrady oddeľovala cesta. V roku 1720 získal povolenie vybudovať popod cestu podzemný tunel. Ako prekladateľ Homéra, mal záľubu v gréckej mytológii a podzemné priestory spájajúce jeho vilu so záhradou rozširoval a transformoval do podoby grotty. Návšteva Hotwell Spa v roku 1739 v ňom prebudila záujem o geológiu, mineralógiu a baníctvo, svoju grottu neustále až do konca života dobudovával a dopĺňal o nové exponáty. Vila Alexandra Popa bola zbúraná v roku 1808, no jeho grotta sa zachovala ako symbol odrážajúci spôsob jeho života i jeho vývoj ako básnika. Pozri: BRACHER, Frederick: Pope's Grotto: The Maze of Fancy, The Huntington Library Quarterly 12, 1949, 2, s. 141 – 162 alebo Willson, Anthony, Beckles: Alexander Pope's Grotto in Twickenham, Garden History 26, 1998, 1, s. 31 – 59.

[21] SCHLIM, Jean Louis: Ludwig II. Traum und Technik. Münchenverlag 2010. 176 s.

[22] EINSINGBACH, Wolfgang – PORTENLÄNGER, Franz Xaver: Calden, Schloß und Garten Wilhelmsthal. Verwaltung der Staatlichen Schlösser und Gärten Hessen. Bad Homburg 1980. 100 s.

[23] Markgrófka Wilhelmina v liste svojmu bratovi Fridrichovi Veľkému píše: „príroda sama tu bola architektom". Názov Sanspareil vznikol v roku 1746, keď dvorná dáma uvidiac skalnú záhradu zvolala: „Ah, c'est sans pareil!", pozri http://de.wikipedia.org/wiki/Sanspareil[cit. 2012-10-20], alebo KRÜCKMANN, Peter, O., JUNG, Kathrin: Sanspareil - Burg Zwernitz und Felsengarten, Amtlicher Führer, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München 2012. 140 s.

[24] WERNER, Ferdinand: Der Hofgarten in Veitshöchheim. Werner, Worms 1998. 64 s.

[25] Pozri http://www.schoenbrunn.at/de/wissenswertes/der-schlosspark.html [cit. 2012-10-20].

[26] HAJÓS, Géza: Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien. Forschungen zu Laxenburg (Park und Franzensburg), Band 1, Boehlau Verlag 2006. 366 s.

[27] ULIČNÝ, Petr: Zámecká grotta v Teplicích, Zprávy památkové péče 72, 2012, 3, s. 182 – 186.

[28] Pozri http://www.info.letohrad.eu/zamecky-park/[cit. 2012-10-20].

[29] Pozri http://www.zamek-ploskovice.cz/zamecky-park/[cit. 2012-10-20].

[30] Pozri http://www.rmm.cz/czech/zahrada_historie.html [cit. 2012-10-20].

[31] Pozri http://www.zamek-ceskykrumlov.eu/popis-zameckeho-arealu/[cit. 2012-10-20].

[32] Pozri http://cestyapamatky.cz/kolinsko/zasmuky/grotta [cit. 2012-10-20], pozri aj Bartůňková, Lucie: Grotty v období renesance a baroku ve střední Evropě se zaměřením na Českou republiku, Diplomová práce, Univerzita Pardubice Fakulta restaurování 2010. 146 s.

[33] SISA, József: Kastélykertek megbúvó dísze, a grotta. In: Várak, kastélyok, templomok : történelmi és örökségturisztikai folyóirat. 7/5, 2011, s. 11 – 13.

[34] HAJDU, Nagy Gergely: Rusztikus Építmények A Magyar Kertművészetben Romok, Grották, Remeteségek, dizertačná práca, Corvinus Budapest 2011, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/565/ a http://phd.lib.uni-corvinus.hu/565/1/Hajdu_Nagy_Gergely.pdf [cit. 2012-10-20].

[35] Tak označuje záhradu *Örsi Károly, pozri* http://regi.epiteszforum.hu/node/9243 [cit. 2012-10-20].

[36] Pozri aj KUBIŠTA, Richard: Obnova historickej zelene. Nitra, Vydavateľstvo SPU 2011, s. 7 – 8.

[37] Pozri aj FERIANCOVÁ, Ľubica – SCHLAMPOVÁ, Tatiana – ŠTĚPÁNKOVÁ, Roberta: Kúrie ako špecifické objekty záhradnej architektúry na Slovensku. Životné Prostredie 39, 2005, 3, s. 133 – 137.

[38] Juraj Lippay (Lippay György), narodený v roku 1600, bol jedným zo štyroch synov Jána Lippayho (Lippay János), ďalšími boli Lippay Gáspár, Lippay János a Lippay Ferenc. Rapaics uvádza, že Lippai János a Lippai Ferenc si písali meno s i. Pozri Rapaics Raymund: Magyar Kertek. A kertmuvészet Magzarországon. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940. 304 s.

[39] František Forgách bol arcibiskupom v rokoch 1607 – 1615.

[40] Pozri STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990, s. 33 alebo Kubíková, Michaela, www.historickeparky.nt.sk/admin/_.../Arcibiskupska%20zahrada(1).doc [cit. 2013-07-06].

[41] LIPPAY, János: Posoni kert. Nagyszombat 1664. 304 s., dostupné na http://www.gobookee.net/lippay-posoni-kert/ [cit. 2012-10-20]. Zväzok v roku 1667 vyšiel až po arcibiskupovej smrti.

[42] Syn Gáspára Lippayho.

[43] Pozri FATSAR, Kristóf: Magyarországi barokk kertművészet, Helikon Kiadó 2008. 278 s. a tiež RAPAICS, Raymund: Magyar Kertek. A kertmuvészet Magzarországon. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940. 304 s.

[44] Ktorého opis vydal jeho syn v roku 1714.

[45] Pozri RAPAICS, Raymund: Magyar Kertek. A kertmuvészet Magzarországon. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940. 304 s.

[46] Zo zachovaného obrazového materiálu, rytín, je na vrchole pustovne vidieť jednu postavu v nadživotnej veľkosti, sochu sv. Hieronyma, ako uvádza napríklad FARKAS, Ágota: Lippay György pozsonyi kertje. Dostupné na https://www.facebook.com/kertoroksegunk?hc_location=timeline [cit. 2013-07-06].

[47] STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990. 144 s.

[48] Pozri STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990. 144 s. a RAPAICS, Raymund: Magyar Kertek. A kertmuvészet Magzarországon. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940. 304 s.

[49] Bel opisuje súčasnosť záhrady v období okolo roku 1735, ale opisuje i minulosť záhrady. Bel, Matej: Notitia Hvngariae Novae Historico-Geographica : Divisa In Partes Qvatvor, Qvarvm Prima, Hvngariam Cis-Danvbianam; Altera, Trans-Danubianam; Tertia, Cis-Tibiscanam; Qvarta, Trans-Tibiscanam: Vniuersim XLVIII. Comitatibus Designatam, Expromit .... Tomus Primus.

http://oldbooks.savba.sk/digi/Lyc_B_VIII_33_I/start.htm [cit. 2012-07-06].

[50] STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990. 144 s.

[51] ROTENSTEIN, Gottfried, Edler von: Reisen durch einen Teil vöm Königreichs Ungarn, seit dem J. 1763. U. o. X. 1783. Rotenstein je významným pisateľom cestopisov 2. polovice 18. storočia a ako uvádza Fatsar, tento pseudonym, s odkazom na na Červený kameň, používa na ukrytie svojej pravej identity gróf Ján Pálffy. Pozri FATSAR, Kristóf: Summary. 18th Century Formal Gardens in Hungary. Magyarországi barokk kertmuvészet, Helikon Budapest 2008, s. 277.

[52] RAPAICS, Raymund: Magyar Kertek. A kertmuvészet Magzarországon.A Királyi Magya Egyetemi Nyomda 1940. 304 s.

[53] KORABINSKY, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn. Bratislava1786, Google e-Book, http://books.google.sk/books/ [cit. 2012-10-20], pozri aj Pospíšilová Tekelyová, Ema: Barocke Gärten in Bratislava. Diplomarbeit. Universität Wien, 2008, http://othes.univie.ac.at/1352/1/2008-09-29_9703745.pdf [cit. 2012-10-20].

[54] STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990. 144 s.

[55] Bernhard Petri (2. apríl 1767 Zweibrücken – 28. október 1853 Theresienfeld pri Viedni).

[56] Pozri PETRI, Bernhard: Beschreibung des Naturgartens zu Vedröd in Ungarn. In Becker, Wilhelm Gottlieb: Taschenbuch für Garten Freunde. Leipzig, 1797, s. 135 – 155.

[57] Christian Heinrich Nebbien (1778 – 1841) aj Heinrich Nebbien alebo Henrik Nebbien.

[58] STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990, s. 44.

[59] TOMAŠKO, Ivan: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Veda 2004. 160 s.

[60] Pravdepodobne v rokoch 1792 – 1795. Nebbienova účasť na budovaní betliarskeho parku však nie je doložená písomne, pozri STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990, s. 58, KRIAK, Martin: Prírodný park v Betliari. Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1982, s. 28, Güntherová-Mayerová, Alžbeta, Steinhübel, Gejza: Prehľad vývoja sadovníctva na Slovensku. Vlastivedný časopis 14, 1965, 3, s. 105 – 113, TOMAŠKO, Ivan: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Veda Bratislava 2004, s. 108. VÁGENKNECHTOVÁ uvádza, že mladý Nebbien bol spolupracovníkom Bergmanna, pozri Vágenknechtová, Veronika: Történeti kertek Szlovákiában. In: Galavics, Géza (ed.): Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. Budapest, 2000. s. 59 – 68 (s. 62).

[61] Pozri KRIAK, Martin: Prírodný park v Betliari. Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1982, s. 27 alebo TOMAŠKO, Ivan: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Veda 2004, s. 107.

[62] STEINHÜBEL uvádza pôvodne kamennú plastiku ženskej mytologickej postavy, neskôr umiestnenú v budove správy, pozri STEINHÜBEL, Gejza: Slovenské parky a záhrady. Osveta 1990, s. 62. Kriak uvádza postavu ženy z alabastru, stehná a lono jej zakrývala sieť, po ktorej liezli vodné živočíchy, pozri Kriak, Martin: Prírodný park v Betliari. Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1982, s. 35.

[63] Sequoiadendron giganteum Lindl.

[64] Pozri KUŠNIEROVÁ, Edita: http://www.slovakia.travel/ [cit. 2012-10-20].

[65] KUŠNIEROVÁ, Edita: http://www.kgbacikovia.websnadno.cz/Grofska-ladovna-vo-Vlachove.html, [cit. 2012-10-20]. Grófska ľadovňa je zobrazená na obraze Emanuela Andrássyho, ktorý je v expozícii múzea v kaštieli Betliar.

[66] Pozri Kaštieľ v Janovej Vsi, dostupné na http://www.klatovanovaves.sk/?id_menu=16226 [cit. 2012-10-20].

[67] Grotta s vyhliadkovou vežou, dostupné na http://www.dubnica.sk/informacie-pre-turistov/kulturne-pamiatky [cit. 2012-10-20].

[68] Pozri napríklad THOMAS, Demand: Processo grottesco, Progetto Prada Arte 2008. 470 s. alebo BARTŮŇKOVÁ, Lucie: Grotty v období renesance a baroku ve střední Evropě se zaměřením na Českou republiku, Diplomová práce, Univerzita Pardubice Fakulta restaurování 2010. 146 s.

[69] Pietro Porcinai (1910 – 1986) navrhol prestavbu a záhradu Vily Il Roseto v rokoch 1962 – 1965. Pozri Richardson, Tim, ed.: The Garden Book, Phaidon Press Limited 2000 London, s. 368.